

ΕΛΕΝΗ ΚΑΝΑΚΙΔΟΥ - ΒΟΥΛΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ

Από τον Πολίτη του Έθνους στον Πολίτη του Κόσμου

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Κώστας ΧΡΥΣΑΦΙΔΗΣ

ΣΕΙΡΑ: ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΕΣ
ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ I

τυπωθήτω - ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ

θώρα υπο-ομάδων που οριοθετούν και καθορίζουν τις συμπληρωματικές δραστηριότητες. Έτσι ο κάθε άνθρωπος βρίσκεται σε μια διαρκή αναζήτηση ισορροπίας μεταξύ ατομικών και ομαδικών περιεχομένων ζωής.

Με άλλα λόγια ο άνθρωπος του 21ου αιώνα αναζητεί ένα χώρο μεταξύ της διεύρυνσης των σχέσεων του και της προσωπικής του ελευθερίας, όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Simmel⁶⁴, βιώνει όμως απώλειες δεσμεύσεων και την αυτοανάιρεση της απόλυτης ελευθερίας του⁶⁵.

Στις πολυομαδικές-πολυπολιτισμικές κοινωνίες η διασύνδεση του ΕΓΩ με το χώρο έγινε ασταθής λόγω της διαστολής του χώρου, που προκάλεσε χαλάρωση των δεσμών (βλ. μετανάστευση), και ενώ οι άνθρωποι έμαθαν (βλ. μνήμη) να συνδέουν την ταυτότητά τους με τόπους και αντικείμενα, η διεύρυνση του τόπου σε κοινωνικό χώρο αλληλεξαρτήσεων έφερε τη διάβρωση μιας σημαντικής σταθερής δέσμευσης. Η ταυτότητα των ανθρώπων δομείται γύρω από την ενότητα του χώρου, τον οποίο συγκροτούν οι διακριτές ιδιότητες τόσο της Έσω –όσο και της Έξω-ομάδας. Έτσι κάθε άτομο ωθείται να προσανατολισθεί σε σταθερές, οι οποίες αναφέρονται κυρίως σε αξιολογήσεις των ομάδων που εκτιμώνται ότι τονίζουν το κάθε Εγώ. Κατά συνέπεια η αστάθεια και η ασάφεια των πριν ηθικά (με την έννοια της τάξης) σταθερών μετατρέπουν τη διαδικασία της διαμόρφωσης ταυτότητας ρευστή και την ίδια την ταυτότητα ασταθή. Τελικά, μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι δεν έχουμε μία ταυτότητα, αφού στην αναζήτησή μας αυτή είμαστε υποχρεωμένοι να αναδιαπραγματευόμαστε την ύπαρξή μας και τη λειτουργία μας. «Όλοι μας

64. G. SIMMEL, *Πόλη και Ψυχή*. Εκδ. Ερασμος, Αθήνα 1993.

65. A. ΤΟΦΛΕΡ, *Το σοκ του μέλλοντος*. Εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1991.

κληρονομούμε αλληλοκαλυπτόμενες ταυτότητες και καμία από αυτές δεν είναι από μόνη της κυρίαρχη, ούτε καθορίζει μονοσήμαντα τις συμπεριφορές μας...»⁶⁶.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι κοινωνίες σήμερα φαίνεται ότι είναι η εξασφάλιση της συνοχής τους μέσα από την επαναδιαπραγμάτευση των όρων διαμόρφωσης μιας συνολικής, κοινωνικής ταυτότητας των ατόμων-μελών τους, ξεπερνώντας τη θεμελιώδη αντίφαση μεταξύ του περισσότερο ή λιγότερο αμετάβλητου δίκτυου σχέσεων που θεμελιώνει την ταυτότητά τους και την κοινωνιακή τους φύση, και συνίσταται σ' έναν ιστό μεταβαλλόμενων, επιμέρους, πολλαπλών αλληλεξαρτήσεων⁶⁷. Και μάλλον αυτή η αντίφαση εξαναγκάζει τον άνθρωπο να στραφεί στις σταθερές εκείνες που εκτιμά ότι διασφαλίζουν τη λειτουργική σταθερότητα του ατομικού του Εγώ, προκειμένου να αισθανθεί ο ίδιος ασφαλής. Η στροφή δε προς αυτή την κατεύθυνση φαίνεται ότι ενδεχομένως υπογορεύεται από διαδικασίες που προσανατολίζουν το άτομο να αντιλαμβάνεται την ποιότητα των σχέσεων και την πραγματικότητα με βάση και αφετηρία τη σταθερότητα και όχι τη μεταβολή, τη βεβαιότητα και όχι την εκτίμηση, να κινείται και να λειτουργεί με τις βεβαιότητες ως προϋπόθεση και όχι ως επιδίωξη.

Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι σ' αυτές τις διαδικασίες –τις οποίες οι κοινωνίες οργανώνουν συστηματικά, προκειμένου να καταστήσουν τα μέλη τους ικανά προς ενσωμάτωση, να τα προσανατολίσουν σε κοινά αποδεκτούς συλλογικούς στόχους και να τα εφοδιάσουν με εκεί-

66. C. P. SNOW, *Οι δύο κουλτούρες*. Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995.

67. Z. BAUMAN, *ό.π.*

ντέλα οργάνωσης των ανθρώπων και επηρεάζει μοιραία τις δεσμεύσεις τους, τις υπερ-ατομικές ταυτίσεις τους και μετατρέπει το συναίσθημα του «Εμείς-Ομάδα» σε ένα συναίσθημα του «Εγώ-Ομάδες», βάζοντας σαφή όρια μεταξύ της ατομικής ύπαρξης και της πολλαπλής ετερότητας και προσανατολίζοντας το Εγώ σε ένα κατακερματισμένο κέντρο αναφοράς. Πρόκειται για μια ιδιότυπη μορφή διαφοροποίησης που προέρχεται από διαρκώς επαναλαμβανόμενες, σύντομες επαφές του ατόμου με ομάδες, οι οποίες, επειδή εμφανίζονται ευκρινέστερα περιχαρακωμένες με απλουστευμένες διακριτές ιδιότητες και σαφείς, μονοσήμαντες απαιτήσεις για το άτομο, εκτιμώνται ταχύτερα και ασφαλέστερα ως σπουδαιότερες για την ατομική αυτοπραγμάτωση.

Η διαφοροποίηση αυτού του είδους χαρακτηρίστηκε ως «σχισμογένεση»⁶¹ και μεταλλάσσεται σε παράγοντα συνοχής για τους εταίρους μιας ομάδας, διότι προβάλλονται και τονίζονται ορισμένα χαρακτηριστικά, επειδή διαφέρουν. Έτσι τα περιεχόμενα της «Εμείς-Ομάδα» συνείδησης καθορίζονται σταδιακά από το αντίθετό τους «Αυτοί-Ομάδα», και σε εξαιρετικές περιπτώσεις έντονης σύγκρουσης τα δομικά και πολιτισμικά περιεχόμενα αποκτούν σημασία μόνο ως σύμβολα του «Άλλου». Το διαφοροποιητικό συ-

61. Ο όρος «σχισμογένεση» οφείλεται στον G. BATESON (βλ. «Schismogenesis» in Naven. London 1936, 1958) και χρησιμοποιείται και από τον W. E. MUEHLMANN (βλ. *Methodik der Voelkerkunde*. Stuttgart 1938). Ο όρος θεωρείται σημαντικός από κοινωνιολογικής πλευράς, γιατί επισημαίνει την επίδραση τυπικών κοινωνικών διεργασιών στα πολιτισμικά περιεχόμενα. Με τον όρο χαρακτηρίζεται η διαφοροποιητική ανάπτυξη μιας ολότητας σε δύο ομάδες. Η διάσταση οφείλεται σε μια πολωτική διαδικασία της εσωτερικής συνοχής σε δύο ομάδες αναφοράς, ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης διαφορών (βλ. παραπάνω, διαφορά και διαφοροποίηση).

ναίσθημα στη σχισμογένεση επηρεάζει, ταυτόχρονα με το κεντρικό συναίσθημα του «συνανήκειν», τη συμπίεση προς ένα κέντρο. Η επίδραση αυτή προέρχεται από την τυπική αρχή της αντίφασης η οποία καθορίζει τόσο τις αναφορικές στάσεις των ατόμων (δηλαδή επιθυμώ να ανήκω γενικά, αλλά και δεν θέλω ειδικά), όσο και τα περιεχόμενα των ομάδων αναφοράς. Οι ομάδες που προκύπτουν βιώνουν συνήθως έναν ακραίο, υπερτονισμένο και αυξανόμενο ανταγωνισμό.

Αν επομένως δεχθούμε τη διαδικασία της σχισμογένεσης ως πραγματική, τότε η αύξηση των υπο-ομάδων στην κοινωνική δομή δεν είναι απλά συνάρτηση της υψηλού βαθμού διαφοροποίησης, αλλά και μιας πληθώρας διαφορετικών τρόπων ζωής και δράσης, με τους οποίους οι άνθρωποι συνδέονται ενεργά με τη συνολική κοινωνική πραγματικότητα, χωρίς όμως να αφήνονται σε συλλογικές δεσμεύσεις.

Με άλλα λόγια μια νέα μορφή κοινωνικότητας φαίνεται ότι βρίσκεται υπό εξέλιξη. Και αν η κοινωνικότητα σημαίνει την αλληλοδιείσδυση του «Εγώ και του Εμείς», τη συνείδηση του Εγώ με τον Άλλο⁶² ή αν είναι «η κατηγορικού τύπου προδιάθεση κάθε ατόμου να ανήκει κάπου»⁶³, τότε ο μεταβιομηχανικός άνθρωπος είναι αναγκασμένος να βιώνει την προσωπική του ιστορία, να διαμορφώνει την αυτοεικόνα του και να διαγράφει την κοινωνική του τροχιά μέσα σε έναν κόσμο αλληλεξαρτήσεων, όπου κάθε άτομο εξαρτάται υπαρκτικά και λειτουργικά από τη συμπληρωματική δραστηριότητα του άλλου και κινείται σε μια πλη-

62. G. GURVITCH, *Traite de sociologie*. P.U.F. Paris 1963, τόμ. 1.

63. A. GEHLEN, *Der Mensch, seine Natur und seine Stellung in der Welt*. Bonn 1958.

Οι υπερ-ατομικές ταυτίσεις για ορισμένους κοινωνικούς σχηματισμούς αφορούν κυρίως το χώρο και τη σύνδεση του ατόμου με ένα συγκεκριμένο τόπο⁵⁷, όπου τα όρια μεταξύ του Εγώ και του «Άλλοι» σχεδόν εξαφανίζονται, ακυρώνοντας τυχόν αντιφάσεις και αμφισημίες, μεγιστοποιώντας την κοινωνική συνοχή, με αποτέλεσμα το Εγώ και οι Άλλοι να εδραιώνονται ως «Εμείς-Ομάδα». Τα σύνορα της ομάδας του «Εμείς» χαράσσουν τα όρια της πνευματικής και συναισθηματικής ασφάλειας και προσφέρουν το πλαίσιο εκείνο από το οποίο εξαρτώνται οι πεποιθήσεις μας, οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματά μας «... στο εσωτερικό η τάξη των πραγμάτων είναι γνωστή, προβλέψιμη και δεκτική διαχείρισης ...εξωτερικά είναι ασαφής...»⁵⁸.

Ενδεχομένως γι' αυτό το λόγο η διαδικασία θεωρείται ότι έχει μια ιδιαίτερη οργανωτική ισχύ. Το ευρύτατο συναίσθημα του «Εμείς-Ομάδα» προέρχεται από μια ασαφή μνήμη ή στηρίζεται σε μύθους και σε ένα αξιολογικό σύστημα, που προβάλλει κάποιες μεμονωμένες κατηγορίες (όπως η θρησκευτική πίστη, οι τρόποι διαχείρισης του περιβάλλοντος κ.λπ.) ως σημαντικές για την αυτοπραγμάτωση του κάθε ατόμου ανάμεσα στους άλλους. Έτσι κάθε άτομο εξωθείται να υπερτιμά συγκεκριμένες ομαδικές σχέσεις –που θεωρεί σπουδαίες για την αυτοπραγμάτωση του– και να αγνοεί άλλες γενικότερες αλληλεξαρτήσεις, με αποτέλεσμα να αντιδρά στη συμπεριφορά των άλλων ακόμη και στο ίδιο πολιτισμικό πλαίσιο, σαν να πρόκειται για μια σειρά επιμέρους «ξένων» και αλλότριων δραστηριοτήτων. Μια παρόμοια διαδικασία υποστηρίζεται ότι είναι και

57. R. MICHELS, *Der Patriotismus. Prolegomena zu einer soziologischen Analyse*. Duncker und Humblot, Muenchen 1929.

58. Z. BAUMAN, *ό.π.*, σ. 168.

η Εθνικότητα⁵⁹, αλλά και αυτό που σήμερα χαρακτηρίζεται ως «τοπικισμός».

Όταν όμως μεταβάλλεται η κοινωνική πραγματικότητα προς την κατεύθυνση του κατακερματισμού, διαμορφώνονται συνθήκες που επιτρέπουν τη δημιουργία πολλαπλών κατηγοριών και ομάδων και επιβάλλουν νέες σημασίες ύπαρξης και σχέσεων, τότε παρατηρείται μία διαφοροποιημένη επίδραση στη διαδικασία διαμόρφωσης της κοινωνικής ταυτότητας. Η κοινωνική ταυτότητα συνδέεται με τα διαχωριστικά όρια της «Έσω-Έξω Ομάδας», του «Οικείου και του Ξένου», δομείται γύρω από ένα απόλυτο κέντρο και δεσμεύεται από το εκάστοτε πλησιέστερο στο απόλυτο κέντρο συγκεκριμένο. Αυτό φαίνεται ότι συμβαίνει και στους μεταβιομηχανικούς σχηματισμούς, όπου οι κοινωνίες του Έθνους και της Εθνικότητας αρχίζουν και διαστέλλονται, οι δεσμοί χαλαρώνουν και κυρίως η διεύρυνση του χώρου επιφέρει μια σημαντική μείωση της σημασίας του τόπου ως σταθεράς ιδιότητας και ως συμπαγούς κέντρου αναφοράς.

Κατά τον Elwert «...ενδογενείς και εξωγενείς διαδικασίες –όπως η οικονομική διεύρυνση των δομών, η προλεταριοποίηση, και η μετανάστευση– αναδιοργάνωσης των κοινωνικών διαμορφώσεων συνθήκες, όπου η ταυτότητα γίνεται ρευστή... το άτομο χάνει τον ελεγχόμενο ζωτικό του χώρο και εισέρχεται σε ένα ευρύτατο, πολύπλοκο και μη ελεγχόμενο σύνολο αλληλεξαρτήσεων...»⁶⁰. Αυτό το ευρύτατο σύνολο αλληλεξαρτήσεων υποκαθιστά τα προηγούμενα μο-

59. G. ELWERT, «Nationalitaet und Ethnizitaet ueber die Bildung von "Wir-Gruppen"», στο: *Koelner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 41, 1989, σσ. 440-464.

60. G. ELWERT, *ό.π.*, στο: *Koelner Zeitschrift...*, σ. 452.

αυτοθεώρηση-αυτοβίωση του Εγώ» που επιτυγχάνεται μέσω της συμμετοχής σε ομάδες διά της ανάληψης ρόλων σ' αυτές και μέσω της αναγνώρισης από τους άλλους⁵². Η αυτοβίωση του Εγώ ερμηνεύεται και ως διαδικασία ταύτισης, δηλαδή, ως εσωτερίκευση πραγματικών και φαντασιακών ιδιοτήτων αντικειμένων, και υπαγωγής σε διάφορες κατηγορίες κοινωνικών λειτουργιών, δηλαδή συμπλέγματα κοινωνικών ρόλων. Σύμφωνα με τους H. Tajfel - J. Forgas «...τα άτομα ταυτίζονται με διάφορες κοινωνικές κατηγορίες και κοινωνικές ομάδες...» που είναι διαρκώς σε κίνηση και μεταβολή «...και οι ταυτίσεις αυτές συνιστούν την κοινωνική ταυτότητα του κάθε ατόμου»⁵³.

Η σημασία της «συλλογικής ταυτότητας» αναδεικνύεται στις συγκρούσεις που προκύπτουν σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο, όταν οι αρχικές -οι σχετικές με τα βιολογικά χαρακτηριστικά και μάλιστα του φύλου- δεσμεύσεις αντικαθίστανται σταδιακά από δεσμεύσεις, οι οποίες επιβάλλονται με τη συνειδητοποίηση των ζωτικών σχέσεων και αλληλεξαρτήσεων με τον «άλλο» και επηρεάζουν καθοριστικά το αίσθημα της ετερότητας.

Η διαδικασία ταύτισης επιτρέπει στο άτομο να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ ενός εσωτερικά εδραιωμένου ταξινόμητικού συστήματος, της εσωτερικής δηλαδή ηθικής και της λογικά βεβαιωμένης αλληλόδρασης, που προκύπτει ως φυσική αναγκαιότητα και η μορφή της καθορίζεται από τον πολιτισμό με τη μορφή κανόνων, αξιολογικών κατηγοριοποιήσεων και συμβολισμών.

52. Σχετικά βλ. H. ΤΑΪΦΕΛ, *ό.π.* και ΑΝΤΩΝΟ Τ. - ΧΟΡΚΧΑΙΜΕΡ (Επιμ.), *Κοινωνιολογία: Εισαγωγικά Δοκίμια*. Εκδ. Κριτική, Αθήνα 1987, σ. 59.

53. E. FROMM, *Psychoanalyse und Ethik*. Stuttgart 1954 - και επίσης στον ΤΑΪΦΕΛ, *ό.π.*, σ. 284.

Το χαρακτηριστικό της συνέχειας της αυτο-θεώρησης του ΕΓΩ, δηλαδή η διαρκής διαδικασία ταύτισης εδράζεται στη μόνιμη ανάγκη του ανθρώπου να συνδέει τα ατομικά του νοήματα με τον πολιτισμό του περιβάλλοντος χώρου του, αντιλαμβανόμενος ότι δεν αποτελεί μια ολοκληρωμένη ενότητα, αλλά ότι μεταβάλλει τα χαρακτηριστικά του ανάλογα με το πολιτισμικό πλαίσιο που δημιουργούν η αλληλόδραση και οι αλληλεξαρτήσεις με τον Άλλο⁵⁴. Για την μορφοποίηση αυτών των αλληλεξαρτήσεων και της αλληλόδρασης ενεργοποιείται ο μηχανισμός των υπερ-ατομικών ταυτίσεων. Οι υπερ-ατομικές ταυτίσεις είναι ο κύριος μηχανισμός της εδραίωσης του συναισθήματος του Εμείς, που γεφυρώνει το χάσμα μεταξύ δύο λογικά διακριτών κατηγοριών (Εγώ - Οι Άλλοι), αμβλύνει τις αντιφάσεις και καταργεί τις αμφισημίες που προκύπτουν από τις φυσικές και πραγματικές διαφορές⁵⁵. Οι ετερότητες (τα διαφορετικά ΕΓΩ) συμπίεζονται προς ένα κέντρο αναφοράς, το οποίο μορφοποιεί τις σχέσεις και την αλληλόδραση των ετεροτήτων σε κοινότητα μέσα από ένα δίκτυο δεσμεύσεων, διακρίνοντας τον κόσμο σε Εξω- και Εσω- με σαφήνεια και σταθερότητα⁵⁶. Η διάκριση αυτή θεωρείται πολύ σημαντική και θεμελιώδης, αφού προκύπτει από την ανθρώπινη δραστηριότητα μεταξύ του χώρου αλληλόδρασης και του περιβάλλοντος χώρου, μεταξύ του Εγώ και του «γενικευμένου Άλλου», δηλαδή, ενός κατακερματισμένου κόσμου που λειτουργεί ως ολότητα μέσα από την ακραία, στενή και κατηγορηματική αλληλεξάρτηση των μερών του.

54. Z. BAUMAN, *ό.π.* και επίσης στο E. ERIKSON, *Identity; Youth and Crisis*. New York, Norton 1968.

55. K. LEWIN, *Resolving Social Conflicts*. Harper, New York 1948.

56. Πρόκειται για τη γνωστή ως «εθνοκεντρισμό» διαδικασία, της οποίας η εννοιολόγηση οφείλεται στον W. G. SUMNER, *Folkways*. New York 1906.

κοινότητά τους και από την άλλη να εκκολάπτεται «το γενικευμένο άλλο» ως τάση μορφοποίησης αντιλήψεων για αλληλεξαρτήσεις ενός κόσμου που κομματιάζεται σε μια ποικιλία πολιτισμικών ομάδων.

Τελικά, η νέα τάξη πραγμάτων⁵⁰ φαίνεται να εξελίσσεται στο αντιφατικό δίπολο μιας φαινομενικά αντιφατικής σχέσης ανάμεσα στην παγκοσμιοποίηση και την ποικιλομορφία των επιμέρους πολιτισμών, που υπονομεύει τη συνοχή τόσο των επιμέρους κοινωνιών, όσο και τις διεθνείς σχέσεις. Αυτή η σχέση μεταξύ της διεύρυνσης της ανταλλαγής και της διάθεσης πόρων και αγαθών που προωθούν μια ομοιομορφία πολιτισμικών προτύπων από τη μια και της ποικιλομορφίας των αξιολογικών, αξιακών και ερμηνευτικών συστημάτων της κατανομής τους από την άλλη, πρέπει να αναγνωρισθεί ως βάση για τον επανασχεδιασμό εκείνων των μηχανισμών που έχουν την ευθύνη για το περιεχόμενο και το είδος των σχέσεων μεταξύ ομάδας και ατόμου, αφού μέσω αυτών διαμορφώνεται η ταυτότητα με την οποία άνθρωποι και ομάδες αποκτούν το κοινωνικό τους πρόσωπο, δρουν και λειτουργούν προς την κατεύθυνση της κοινωνικής συνοχής σε μια κοινωνική πραγματικότητα, η οποία τελικά είναι και το προϊόν της κοινωνικής δράσης και όχι το προϊόν του όποιου συμβολοποιημένου δεσμού.

50. N. CHOMSKY, *Παλιές και νέες τάξεις πραγμάτων*. Εκδ. «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1994.

3. Η κοινωνική ταυτότητα στην πολυπολιτισμική πραγματικότητα

Η εξέλιξη των κοινωνικών σχηματισμών σε πολυομαδικά πολυπολιτισμικά μορφώματα επηρέασε σταδιακά τους όρους με τους οποίους ο άνθρωπος διαμορφώνει την ταυτότητά του όχι μόνο ως απόλυτο Εγώ, αλλά και ως κοινωνικό πρόσωπο. Πρόκειται, δηλαδή, για την κοινωνική ταυτότητα που συχνά στη βιβλιογραφία χαρακτηρίζεται και ως «συλλογική», προκειμένου να διακρίνεται αναλυτικο-θεωρητικά από την «ατομική», η οποία ως συνειδητοποίηση της ατομικής ύπαρξης ουσιαστικά στηρίζεται στην αποδοχή της αρχέγονης φυλικής διαφοράς. Η διάκριση μεταξύ των δύο φύλων θεωρείται πιο σημαντική γενικά για τη συνύπαρξη και τη συμβίωση ατόμων, παρά για τη διαφοροποιητική της λειτουργία σε επίπεδο ομάδων. Εν τούτοις αποτελεί τον πυρήνα γύρω από τον οποίο ο κάθε πολιτισμός προβαίνει σε κατηγοροποιήσεις, και αξιολογικές διαφοροποιήσεις και στην ανάπτυξη ενός στοιχειώδους καταμερισμού αναφορικά με τις σχέσεις ατόμων και ομάδων, επιβάλλοντας την αποδοχή του φύλου και των διακρίσεων που απορρέουν απ' αυτή ως αυτονόητα. Κατά τον Linton⁵¹ «...όλες οι κοινωνίες προδιαγράφουν διαφορετικές δραστηριότητες για τους άνδρες και τις γυναίκες. Οι περισσότεροι άνθρωποι προσπαθούν να δικαιολογήσουν αυτές τις προδιαγραφές με τις φυσικές και βιολογικές διαφορές μεταξύ των φύλων...». Από αυτή την άποψη το φύλο θεωρείται η συμβολική προϋπόθεση της συλλογικής ή κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου.

Ως «συλλογική ταυτότητα» χαρακτηρίζεται η «συνεχής

51. R. LINTON, *Mensch, Kultur, Gesellschaft*. Stuttgart 1979, σ. 99.

κοινωνικής και ομαδικής ταυτότητας, συνετέλεσε σε συνολικές οριοθετήσεις των πολλαπλών ομαδώσεων που συνιστούν τη δομή μιας σύγχρονης κοινωνίας και μειώνει σε πολύ μεγάλο βαθμό την πολυπλοκότητα και τη συνθετότητα της¹³, επηρεάζοντας τα μέλη μιας ομάδας προς την κατεύθυνση συγκεκριμένων και αναγνωρίσιμων συμπεριφορών. Έτσι λ.χ. σε μια βιομηχανική πόλη της Δύσης, όπου εργάζονται μετανάστες από διαφορετικές χώρες και με διαφορετική εθνικότητα είναι δεδομένο ότι τα άτομα ζουν και επικοινωνούν στη συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα της χώρας υποδοχής σύμφωνα με δεδομένους κανόνες, στα πλαίσια δεδομένων κοινωνικών σχέσεων, που οργανώνονται σε επίπεδο υποομάδων, όπως η εργασία, η γειτονιά, η οικογένεια κ.λπ. Ωστόσο, δεν μπορεί κανείς να ισχυρισθεί ότι υφίσταται μια πλήρης και συνεκτική σχέση στο σύνολο της κοινωνίας, αλλά ότι η συμβίωση στηρίζεται σε ασταθή και εύθραυστο δεσμό, διότι αφενός η σχέση με την ευρύτερη κοινωνία είναι μονοσήμαντη – δηλαδή μόνον οικονομικού χαρακτήρα σε συνθήκες εξάρτησης – και επομένως εκτεθειμένη σε κάθε είδους μεταβολή, αφετέρου οι σχέσεις μεταξύ των ομάδων οργανώνονται ανακλαστικά μέσω της οικονομικής σχέσης. Ως παράδειγμα μπορεί σ' αυτό το σημείο να αναφερθεί η περίπτωση της Αλεξάνδρειας, όπου διάφορες εθνοτικές ομάδες απέκτησαν οικονομική ισχύ και κυριάρχησαν για κάποιο διάστημα. Παρ' όλα αυτά εκδιώχθηκαν κατά τη διάρκεια πολιτικών μετα-

13. Επίσης μια συνοπτική αλλά περιεκτική αναφορά για την πολυπλοκότητα και τη μείωσή της με οργανωτική βάση τη μονοπολιτισμική αρχή της κοινής καταγωγής ή του συμφέροντος βλ. N. LUHMANN, «Gesellschaften als Systeme der Komplexitätsreduktion», στο: K. H. TJADEN (Hrsg), *Soziale Systeme. Soziologische Texte* 68, Luchterhand, Neuwied & Berlin 1971, σσ. 349-359.

βολών. Αυτό σημαίνει ότι οι μετανάστες, ακόμη και εάν είναι οικονομικά ισχυροί, ζουν σε ευαίσθητες ισορροπίες.

Είναι βέβαιο λοιπόν ότι οι ομάδες συμβιώνουν παράλληλα και οριοθετημένα. Και αυτή η οριοθέτηση επιτυγχάνεται μόνο με την απόδοση της παραδοσιακής, εθνικής ταυτότητας εκατέρωθεν και όχι σύμφωνα με τους όρους και τους βαθμούς συμμετοχής των ατόμων στα κοινωνικά αγαθά. Κατ' αυτόν τον τρόπο σύνολα ατόμων με κοινά χαρακτηριστικά ως προς τη θέση τους στη συνολική κοινωνική δομή διακρίνονται στη βάση σφαιρικών ταυτίσεων και η αντίληψη της κοινωνικής τους ταυτότητας συμπίπτει κατά κανόνα με την εθνοτική ταυτότητα. Η εθνοτική διάσταση γίνεται αντιληπτή ως υπερ-ταξική, όμως παρ' όλα αυτά στοιχειοθετεί μια κάθετα ιεραρχημένη οργάνωση¹⁴ σε παγκόσμιο και διεθνές επίπεδο.

Τα παραπάνω φαινόμενα επηρέασαν τους διανοητές και τους πολιτικούς προς την κατεύθυνση νέων προσεγγίσεων αναφορικά με το σχηματισμό και τη δομή των σύγχρονων κοινωνιών. Ένα πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξε η αναγνώριση πολλαπλών ομάδων ως κύριων συστατικών στοιχείων μιας κοινωνικής δομής¹⁵ και της διαμόρφωσης μεταβλητών σχέσεων μεταξύ τους ως κινητήριας δύναμης των κοινωνιών.

14. G. ELWERT, *Nationalismus, Ethnizität und Nativismus. Ueber die Bildung von Wir-Gruppen*. Στο: Peter WALDMANN - Georg ELWERT (Hrsg), *Ethnizität im Wandel*. Breitenbach Publishers, Saarbruecken 1989, σσ. 21-61.

15. W. RAYMOND, *Κουλτούρα και ιστορία*. Εκδ. Γνώση, Αθήνα 1994, σ. 194.

λογία διαχέεται μέσω των οικονομικών δραστηριοτήτων των ανθρώπων σε όλους τους κοινωνικούς ιστούς που συγχροτούν τις επιμέρους, οργανωμένες σε κράτη, κοινωνίες.

Κατά τη διάρκεια της ταχύτατης εξέλιξης και διάχυσης της Τεχνολογίας, εκδηλώθηκαν και αρνητικές πτυχές της, που αντικείμενο ουσιαστικά είχαν τον πολίτη-μέλος κάθε επιμέρους κοινωνίας. Στις αρνητικές επιπτώσεις της ανάπτυξης της Τεχνολογίας σε συνδυασμό με την εξάπλωσή της συγκαταλέγεται η γενικευμένη εμπορευματοποίηση κάθε ανθρώπινου και κοινωνικού προϊόντος που θεωρείται πολύτιμο για την επιβίωση των ανθρώπων. Η εμπορευματοποίηση κάθε είδους αγαθών, από τα υλικά, καταναλωτικά αγαθά έως και τις μορφές σχέσεων και διαδικασιών, οδήγησε ουσιαστικά στην αυτονόμηση της οικονομίας, η οποία σταδιακά φαίνεται να αποσπάται από την κοινωνική της βάση, να μεταλλάσσεται σε αυτοσκοπό και νόημα ζωής, να οργανώνεται σε ένα συνολικό σύστημα αξιών και μέσω της Τεχνολογίας να διαχέεται στην υφήλιο κυρίαρχα και δυναμικά. Οι εξελίξεις αυτές επηρέασαν σταδιακά το μετασχηματισμό μιας νέας κοινωνικής οργάνωσης. Πρόκειται για ένα μοντέλο οργάνωσης των ανθρώπινων σχέσεων, του οποίου η δομή χαρακτηρίζεται από πολιτισμικά διαφοροποιημένες και οριοθετημένες ομάδες, και καθιερώθηκε ως «Πολυπολιτισμική Κοινωνία».

Παρατηρείται σήμερα ολοένα και περισσότερο ότι τα κριτήρια παραγωγής, κατανομής και πρόσβασης σε οτιδήποτε θεωρείται ζωτικής σημασίας, κατακερματίζονται σε χαρακτηριστικά πολλαπλών ομάδωσης. Αναδεικνύεται έτσι μια πολυμορφία πολιτισμικών συστημάτων με την έννοια ιδιόμορφων λογικών παραγωγής, επεξεργασίας και διαχείρισης της κατανομής και της πρόσβασης στα κοινωνικά αγαθά. Η έννομη τάξη στο εσωτερικό των κοινωνιών

αναγκάζεται να αναπτύξει όλο και πιο συστηματικά τον έλεγχο της αναπαραγωγής, της συνέχισης και της συνοχής του κοινωνικού ιστού, αντισταθμίζοντας τον κατακερματισμό του κοινωνικού χώρου με τη διαμόρφωση συνολικών αξιολογήσεων⁹. Αυτή η αντίδραση θα μπορούσε να εκτιμηθεί ως επεξηγηματική του φαινομένου της επανανακάλυψης της εθνικότητας, η οποία αποτελούσε το συνεκτικό άξονα των κοινωνικών σχηματισμών του 18ου και 19ου αιώνα και οδήγησε στην καθιέρωση του Έθνους-Κράτους. Κατά την Barbara Dietz: «Η σημασία του εθνικού ζητήματος κατά την ανάπτυξη των βιομηχανικών χωρών δεν μειώθηκε ...στις αρχές του '90 υφίσταται στην πολιτική και κοινωνική συμβίωση.»¹⁰ Είναι ευρύτατα γνωστό ότι η εθνικότητα ως απόδοση κοινών καταγωγικών χαρακτηριστικών –φυσικών και πολιτισμικών– αποτέλεσε τον αποφασιστικό παράγοντα για το σχηματισμό και την οργάνωση του εθνικού κράτους¹¹.

Για πολλούς διανοητές, με κύριο εκπρόσωπο τον Otto Bauer¹², η Εθνικότητα, ως προσδιοριστικός παράγοντας

9. Σημαντικότερη η ανάλυση στο ζήτημα «Έθνος» από τον Νίκο Πορ-ΛΑΝΤΖΑ στο: *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός. Σύγχρονη σκέψη*. Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σσ. 134-173.

10. B. DIETZ, *Zwischen Anpassung und Autonomie*. O.I.M.22, Duncker & Humblot, Berlin 1995, σ. 38.

11. Παρουσιάζεται με σαφήνεια σε ολόκληρο το έργο του Otto BAUER, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien 1924 (1907) καθώς και από τον Benedict ANDERSON, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso 1983, όπου περιγράφεται διεξοδικά το επίπλαστο της ομοιογένειας των εθνοτικών ομάδων.

12. O. BAUER, ό.π. – C. GEERTZ (Hrsg), *Old Societies and New States*. New York 1963 και επίσης στον BLASCHKE J., «Von der Modernisierung durch Nationenbildung zu den Folgen Industrialisierter Arbeitsteilung», στο: *Peripherie*, 18/19, 1985, σσ. 24-45.

σης και μια επιτακτική ανάγκη ανασυγκρότησης του συμβολικού συστήματος ως προϋπόθεσης νομιμοποίησης και αποδοχής νέων σημασιών για τις προκύπτουσες διαφορές. Κατ'αυτόν τον τρόπο οι διαφορές μεταξύ των ατόμων-μελών μικρότερων ή ευρύτερων ομαδώσεων αντιμετωπίζονται ως αξιολογικά συστήματα, με βάση τα οποία διενεργείται η διαδικασία μιας διαφοροποιημένης κατανομής του πλούτου, πόρων και αγαθών, και ρυθμίζεται η άνιση πρόσβαση σ'αυτά.

2. Διαφοροποίηση και Σύγχρονοι Κοινωνικοί Σχηματισμοί

Κατά γενική ομολογία αντιλαμβανόμαστε τις σύγχρονες κοινωνίες ως κοινωνικούς σχηματισμούς, που χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό διαφοροποίησης και αναφερόμαστε κατά κανόνα στις δυτικές κοινωνίες του 20ού αιώνα⁷. Η διαφοροποίηση μάλιστα εννοείται από τους γνωστότερους θεωρητικούς και νεότερους ερευνητές ως μια κάθετα ιεραρχημένη οργάνωση των ανθρώπων, η οποία αποτελεί την αναγκαία και ικανή συνθήκη της ταξινόμησης των κοινωνικών ομάδων σε συστήματα διαστρωμάτωσης, και γι' αυτό θεωρητικά ισχύει ως θεμελιώδης διάσταση της έννοιας της «κοινωνικής διαστρωμάτωσης».

Το φαινόμενο της υψηλής διαφοροποίησης παρατηρείται σ' εκείνες τις κοινωνίες, οι οποίες αναπτύχθηκαν αναφορικά με την οικονομική δραστηριότητα, και εστίασαν τη δράση των μελών τους, τις σχέσεις τους και τα αξιολο-

γικά τους συστήματα στα οικονομικά μεγέθη. Αυτός ο προσανατολισμός ευνόησε ένα μεγάλο καταμερισμό εργασίας, και έναν ευρύτατο κατακερματισμό του κοινωνικού χώρου και της ατομικής δράσης σε διαφοροποιημένους τομείς, με σχεδόν αυτόνομες εσωτερικές λογικές και κανόνες, που νομιμοποιούνται ολοένα και περισσότερο από διαφορές σε στενά και ευδιάκριτα όρια και καθιερώνονται ως επιβεβλημένοι τρόποι οργάνωσης δομών και σχέσεων⁸. Επιπλέον δόθηκε, λόγω της εξειδίκευσης, μια τεράστια ώθηση στην Τεχνολογία, η οποία αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα πολιτισμικά προϊόντα του ανθρώπινου νου και της ανθρώπινης δράσης, που αρχικά φαινόταν ότι μπορούσε να αμβλύνει ανισότητες, φυσικές και αντικειμενικές διαφορές. Τελικά κυριάρχησε ως προσδιοριστικός παράγοντας συγκρότησης της πραγματικής και συμβολικής ύπαρξης του ανθρώπου και των κοινωνιών και καθιερώθηκε ως οικουμενικό κριτήριο πολιτισμικών διαφοροποιήσεων, διαφορών στο βιοτικό επίπεδο και ανισοτήτων.

Η εκρηκτική εξέλιξη της Τεχνολογίας σημάδεψε βαθιά και αμετάκλητα αρχικά το Δυτικό κόσμο του 20ού αιώνα και στη συνέχεια επιβλήθηκε ως πανάκεια για κάθε είδους πρόβλημα του ανθρώπου σε παγκόσμια εμβέλεια. Οι δυνατότητες που προσφέρει στον άνθρωπο για να αντιμετωπίσει, προς όφελός του, κάθε είδους δυσκολία που πριν φαινόταν αξεπέραστη, θεωρήθηκαν απεριόριστες και μοναδικές με αποτέλεσμα να καθιερωθεί ως κυρίαρχη κοινωνική αξία και να νομιμοποιηθεί, ανατρέποντας ταχύτατα κάθε μέχρι πρόσφατα ασάλευτη, συμβολική τάξη στις επιμέρους κοινωνίες. Λόγω ακριβώς αυτής της δύναμής της η Τεχνο-

7. S. HRADIL, *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft*. Leske + Budrich, Opladen 1987.

8. Ν. ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό. Σύγχρονη σκέψη*. Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1982.

αναγκαία προϋπόθεση της εύρυθμης λειτουργίας μιας κοινωνίας με τη νομιμοποίηση και καθολική αποδοχή τους ως ένα σύστημα αξιολογικών, οργανωμένων σε σύμβολα κριτηρίων, μέσω του οποίου οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται κάθε διαφοροποίηση ως τη μόνη αρχή της συνύπαρξής τους, ερμηνεύουν τις σχέσεις τους ως μια σταθερή τάξη ομοιότητας και διαφοράς, και διαμορφώνουν την κοινωνική τους ταυτότητα².

Και είναι σχεδόν βέβαιο ότι αυτή η αντίληψη για τις διαφοροποιήσεις μπορεί να ισχύει, όμως δεν μπορεί να ερμηνεύσει³ σε καμιά περίπτωση τις μεταβολές που επέρχονται ως ακμή ή παρακμή ενός κοινωνικού σχηματισμού, ως ενίσχυση ή κατάρρευση των σχέσεων, αλλά πάνω από όλα δεν μπορεί να ερμηνεύσει τις ανισότητες που προκύπτουν και αφορούν το βιοτικό επίπεδο των μελών μιας κοινωνίας και που καλύπτονται ολοσχερώς από μια παράλληλη εξέλιξη των διαδικασιών διαφοροποίησης και ιεράρχησης των διαφοροποιητικών κριτηρίων, δηλαδή την καθιέρωση ενός αξιολογικού, ταξινομητικού συστήματος ως αρχή της διαφοροποίησης⁴.

Και σ' αυτό το σημείο διακρίνεται πλέον ο αποφασιστικός ρόλος του συμβολικού συστήματος κάθε κοινωνίας που είναι το κύριο, καθοριστικό συστατικό στοιχείο κάθε πολι-

νική ιεραρχία, την κουλτούρα και τα συμφέροντα... όπως σημειώνει ο C. NORTH στο «Prestige of Occupation», στο: S. NOSOW and W. M. FORM, *Man, Work and Society*. Basic Books, New York 1962.

2. Kathryn WOODWARD (Ed.), *Identity and Difference*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1st 1997, The Open University.

3. Όπως το κάνουν τουλάχιστον οι συστημικοί και οι λειτουργιστές κοινωνιολόγοι.

4. M. DOUGLAS, *Purity and Danger: an Analysis of Pollution and Taboo*. London Routledge 1966.

τισμού, ο οποίος με την έννοια των δημόσιων σταθερών αξιών μιας κοινότητας διαμεσολαβεί την εμπειρία του ατόμου, προμηθεύοντας στα μέλη μιας ομάδας μερικές βασικές κυρίως διχοτομικές κατηγορίες ταξινόμησης⁵. Έτσι μέσω του πολιτισμού τα μέλη μιας κοινωνίας μπορούν και μετατρέπουν τις διαχρονικές φυσικές και αντικειμενικές διαφορές άλλοτε σε κοινά αποδεκτά κριτήρια, δηλαδή ομοιότητες και άλλοτε σε διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά.

Μέσω της πολιτισμικής διαδικασίας φυσικές και αντικειμενικές διαφορές, που προκύπτουν μεταξύ ομάδων, μετατρέπονται σε συνολικά συστήματα κοινωνικού συμβολισμού της ομοιότητας, ως σημασίας που στηρίζει ουσιαστικά τη θεσμική τάξη μιας συγκεκριμένης πραγματικότητας σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό και παρέχει εκείνο το πλαίσιο αναφοράς με το οποίο κάθε μέλος μιας κοινωνίας αναγνωρίζει τον εαυτό του, τοποθετείται σε σχέση με τους άλλους, και προσανατολίζει τις συμπεριφορές του, με άλλα λόγια διαμορφώνει την κοινωνική του ταυτότητα και τις στάσεις του. Οι διαδικασίες διαφοροποίησης, που εμπεριέχουν τις αξιολογικές κατηγοριοποιήσεις και ιεραρχήσεις και ο κεντρικός τους ρόλος στη δημιουργία ανισοτήτων, παγιώνονται σε σύμβολα, λογικές, αξίες και σκοπούς, που οικοδομούν τη θεσμική τάξη σε κάθε άτομο⁶.

Κάθε φορά που στις κοινωνίες εκδηλώνονται κρίσεις συνοχής και συγκρουσιακά δυναμικά, παρατηρείται μια εκτεταμένη, διάχυτη μεταβολή των κριτηρίων διαφοροποίη-

5. C. L. STRAUSS, *Άγρια Σκέψη*. Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1977.

6. E. DURKHEIM, *The elementary Forms of Religions Life*. London, Allen & Unwin, 1954. Κυρίως όμως στους: H. TAJFEL - J. FORGAS, «Κοινωνική Κατηγοριοποίηση: γνώσεις, αξίες και ομάδες». Στο: Στ. ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ (επιμ.), *Σύγχρονες έρευνες στην Κοινωνική Ψυχολογία. Διομαδικές Σχέσεις*. Εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 1990, σσ. 271-299.

Κοινωνική Διαφοροποίηση και Πολυπολιτισμικές Κοινωνίες

1. Διαφορά και διαφοροποίηση

Αν εστιάσει κανείς την προσοχή του στην οργάνωση των κοινωνιών, θα διαπιστώσει ότι η ιστορία του ανθρώπου είναι μια διαρκής διέλευση από διαδοχικά μοντέλα κοινωνικής οργάνωσης. Κάθε μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης σχηματίζεται γύρω από έναν πυρήνα διαφοροποιήσεων μεταξύ των ατόμων ή/και ομάδων που συγκροτούν μια ενότητα ανθρώπων, μια κοινωνική συσσωμάτωση. Οι διαφοροποιήσεις αυτές φαίνεται ότι αποτελούν εκείνο το συνεκτικό ιστό που εξασφαλίζει τη συνύπαρξη και αρμονική λειτουργία όλων εκείνων των διαφορών, οι οποίες προκύπτουν στο χώρο και το χρόνο ανάμεσα στα μέλη μιας ανθρώπινης ομάδας και αφορούν φυσικά χαρακτηριστικά, τρόπο ζωής, αντιλήψεις και ατομικές συμπεριφορές¹. Το σύνολο των διαφοροποιήσεων επιβάλλεται ως

---

1. Οι διαφοροποιήσεις αυτές αφορούν τις λειτουργίες (με την έννοια της κοινωνικής δραστηριότητας στον τομέα της εργασίας), τη σειρά στην κοινω-

να τα μέσα που επιτρέπουν την αποτελεσματική λειτουργία του μεμονωμένου ατόμου μέσα στο σύνολο— αντανakλάται το ίδιο πολυσύνθετα και πολυδιάστατα η παραπάνω αντίφαση.

Η εξέλιξη των μέχρι σήμερα μονοπολιτισμικών κοινωνιών σε πολυπολιτισμικά μορφώματα⁶⁸ επηρεάζει βαθύτατα τις εσωτερικές δομές και το περιεχόμενο τόσο των μεταξύ ατόμων σχέσεων, όσο και των σχέσεων μεταξύ ατόμων και ομάδων και μεταξύ των ίδιων των ομάδων που φαίνεται να συγκροτούν μια κοινωνική ενότητα. Η συλλογική εμπειρία καταγράφεται πλέον ως διάλυση σε ατομικές βιογραφίες, αφού η άμεση και επιτακτική επιρροή των συλλογικοτήτων (όπως του έθνους, της κοινωνικής τάξης ακόμη και της οικογένειας) στη διαμόρφωση των ατομικών συμπεριφορών μειώνεται βαθμιαία. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η ίδια η κοινωνική πραγματικότητα δεν θέτει στα άτομα και στις ομάδες μια σειρά από ουσιαστικές απαιτήσεις ως προϊόν μιας φαινομενικά εγγενούς τάσης για αυτορρύθμιση.

Μια πρώτη θεμελιώδης απαίτηση είναι η αναγνώριση της διαφοροποιητικής λειτουργίας του πολιτισμού, μια άλλη συνίσταται στην αποδοχή των πολιτισμικών διαφορών ως εστιών ανάπλασης και ελέγχου του κοινωνικού γίγνεσθαι, με στόχο τη δημιουργική εκμετάλλευση του πολιτισμού ως ρυθμιστικού προϊόντος που παράγεται από τις

διαπολιτισμικές διαδικασίες, και μια τρίτη απαίτηση είναι η αναγνώριση των σχέσεων ως διαπολιτισμικών.

Η βασικότερη όμως απαίτηση φαίνεται να είναι η αλλαγή της οπτικής με την οποία οι κοινωνίες εκτιμούν τη σχέση «παγκοσμιοποίηση» - «εθνοκεντρισμός». Μέχρι σήμερα οι δύο τάσεις σχετίζονταν ανταγωνιστικά και έθεταν το δίλημμα επιλογής στις τοπικές εξουσίες. Φαίνεται όμως ότι ο εθνοκεντρισμός αποτελεί πάγιο, συμβατικό μηχανισμό σταθερής ανάπτυξης του Εγώ, προκειμένου το κάθε άτομο να μπορεί να προσανατολιστεί στο παγκόσμιο περιβάλλον. Εξάλλου η διαπλοκή και η αλληλοεπιρροή διαδικασιών, όπως η κοινωνικοποίηση, η επικοινωνία και οι επιλογές, που είναι οι ουσιαστικές προϋποθέσεις για την αποδοχή των οργανωτικών αρχών ενός νέου κοινωνικού μορφώματος και ταυτόχρονα διαμόρφωσης μιας ρευστής ταυτότητας, επιβάλλουν την οργάνωσή τους σε λειτουργικά και ευέλικτα συστήματα.

68. Η πολυσχιδής πραγματικότητα μοιάζει με το «χώρο Χάμπερτ» για τον οποίο οι ELIADE/COULIANO στο *Λεξικό των Θρησκειών*, εκδ. Χατζηνικολή, 1992 στη σ. 17 επισημαίνουν «(...μπορώ να ορίσω τη ζωή μου σαν μια συνάρτηση στο χώρο Χάμπερτ...)». Πρόκειται για το μαθηματικό χώρο που ο αριθμός των διαστάσεων του είναι άπειρος. Στο Rudy RUCKER, *Mind Tools. The Five Levels of Mathematical Reality*. Houghton Mifflin, Boston 1987.